

به نام خدا

دانشگاه فرهنگیان بنت‌الهدی صدر اردبیل

زمان ارائه: ۹۸/۱۲/۱۸

ورودی مهر

گروه: آموزش ابتدایی

واحد درسی: کاربرد زبان در تربیت

عنوان: هنجارگزینی و زبان ادبی

یکی از نقش‌های زبان، نقش ادبی آن است که نقطه پیوند زبان‌شناسی و ادبیات به شمار می‌رود. در نقش ادبی، تأکید بر پیام است و از اینجاست که زبان پیام بر زبان معیار برجسته می‌شود. زبان‌شناسان این برجسته‌سازی را به دو طریق انجام می‌دهند:

(۱) انحراف از زبان معیار با عنوان هنجارگزینی.

(۲) افزودن قواعدی به زبان معیار با نام قاعده‌افزایی عمدتاً در سه سطح معنا، صورت و تحقق صوری زبان خود را نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، هنجارگزینی سخن را به شعر نزدیک می‌سازد و قاعده‌افزایی لباس نظم بر آن می‌پوشاند.

ازجمله مباحث مهم در حوزه زبان‌شناسی، بحث از نقش‌های گوناگون زبانی است که گاه مرزهای آن شکسته و درهم ادغام می‌شود. در بین نقش‌های شش‌گانه زبان که رومن یاکوبسن مطرح کرده است، هر یک به یکی از جهات گوینده، مخاطب، مجرای موضوع، پیام، مجرای ارتباطی و رمز نظر دارد. در این میان، در نقش ادبی، توجه به نفس پیام معطوف می‌شود.

بر اساس نظریه یاکوبسن، وقتی که ارتباط کلامی، صرفاً به سوی پیام میل می‌کند، یعنی وقتی پیام به خودی خود کانون توجه می‌شود، آن موقع است که زبان کارکردی شعری دارد.

زبان‌شناسان گرچه در تقسیم‌بندی و تعیین مرز انواع هنجارگزینی با یکدیگر اختلاف نظر دارند، ولی همه آنها در تغییراتی که زبان از نظر واجی، لفظی و معنایی پیدا میکند اتفاق نظر دارند.

ما در این مبحث بر تقسیم‌بندی دیوید لیچ که یکی از مشهورترین انواع هنجارگزینی را درون خود دارد، تکیه کرده این شیوه از تغییرات زبانی که کودک از همان نخستین روزهای آموزش با آن درگیر می‌شود را توضیح می‌دهیم.

براساس تقسیم‌بندی لیچ هنجارگزینی به شش دسته تقسیم می‌شود:

(۱) هنجارگزینی واژگانی:

اینگونه از هنجارگزینی زبانی به صورت ساخت واژگان نو و بدیع در زبان نمایان می‌شود. قابل ذکر است که سخنگویان هر زبانی مجاز به ساخت واژه‌ای نو در زبان نیستند، بلکه عمدتاً این هنجارگزینی از سوی شاعران و نویسندگان صاحب‌سبک صورت می‌گیرد و دو ویژگی عمده دارد:

الف) به اصل زبان آسیب نمی‌رساند. ب) سبب هنری شدن شعر یا نظم می‌گردد.

به عنوان مثال به این بند از شعر **مهدی اخوان ثالث**، شاعر آزادگوی معاصر توجه کنید:

«چون گذشت از شب دو کوته پاس/ بانگ طبل پاسداران رفت تا هر سو/ که شما خوابید ما بیدار/ خرم و آسوده بادتان خفتار...»

واژه خفتار در این شعر از هنجارگریزی واژگانی برخوردار است؛ شاعر با قیاس از واژگانی مانند رفتار، گفتار و ... از مصدر خفتن واژه جدیدی ساخته و با این هنر، خواب و غفلت را رفتار عامه بیان کرده است. بسیاری از ترکیبات نوین که در اغلب نوشته‌های ادبی می‌بینیم هم از این دسته‌اند مانند:

کوه‌میخ‌های سنگی زمین را استوار نگه داشته‌اند. (کوهی که مانند میخ است).

بادبرف تیزی در زمستان وزید. (بادی که همراه برف بود).

۲) هنجارگریزی نحوی:

این شیوه از هنجارگریزی که در کتاب‌های درسی دانش‌آموزان با عنوان «شیوه بلاغی» یاد شده است، اولاً در شعر پر رنگتر است. ثانیاً نسبت به هنجارگریزی زبانی نمود بیشتری دارد.

دانش‌آموزان از زمانی که با زبان و نقش‌های دستوری آن آشنا می‌شوند، یاد می‌گیرند، کلمات زبان در یک محور همنشینی به ترتیب اولویت کنار هم قرار می‌گیرند. این محور در زبان غیر ادبی و رسمی به قرار زیر است: نهاد- مفعول- مضاف‌الیه- متمم- مسند و ... فعل.

هرگاه به دلیل وزن و آهنگ شعر، این محور به هم بریزد، می‌گوییم زبان از هنجارگریزی نحوی برخوردار شده است. مثل این شعر: «سپرده با خیالی دل/ نه‌اش آسودگی نه‌اش آرامشی حاصل»

معمولترین شیوه هنجارگریزی نحوی، جابجایی ضمیر پیوسته شخصی و فعل و نهاد است:

«زخم تیر کاریش» که می‌شود: زخم تیرش کاری بود.

۳) هنجارگریزی آوایی:

در این نوع از هنجارگریزی، شاهد تفاوت بین لفظ گفتاری و صورت نوشتاری کلمات هستیم. این هنجارگریزی به ویژه بین دانش‌آموزان دو زبانه بیشتر است، عدم توجه به آن سبب بروز غلط املائی و ضعیف شدن زبان نوشتار می‌گردد. این نوع از هنجارگریزی در کتاب‌های درسی به **فرایند واجی** معروف است و به چهار نوع تقسیم می‌شود:

- (الف) ادغام: **شپره‌ای** از دوردست می‌آمد... (شب پرّه) و یا **خونش بتر** از رود جاری بود... (بدرتر)
- (ب) افزایش واج: **موی بلندش** را باز کرد... (مو بلند) و یا **بیابان** خشک و تشنه بود... (بیابان)
- (ج) کاهش واج: **دسبندش** را محکم بست... (دستبند) و یا **هرکه با ما درفتاد برفتاد**... (در افتاد/ بر افتاد)
- (د) ابدال: **لشگر** اسلام پیروز شد. (لشکر) و یا **از خشت پمبه** می‌ریسید... (پنبه)

۴) هنجارگریزی سبکی:

هرگاه شاعر در شعر خود از کلمات عامیانه و محاوره‌ای با بسامد زیاد استفاده کند این شیوه او به عنوان یک سبک برای او در نظر گرفته می‌شود و زبان‌شناسان از آن به هنجارگریزی سبکی یاد می‌کنند.

مانند: آنچه دل می‌گفت او **نمی‌شنفت** (نمی‌شنید)

تا می‌رسم خانه، از ترس عشق در را به روی خود **کیپ** می‌بندم. (محکم)

۵) هنجارگریزی زمانی:

استفاده از کلمات مهجور و متروک زبان، یا واژه‌ها و اصطلاحاتی که در زبان رایج امروزی آشنا نیستند را هنجارگریزی زمانی می‌گویند. هرچند این گونه از هنجارگریزی در کتاب‌های دوره ابتدایی نادر و کمیاب است؛ ولی آشنایی با آن برای بسیاری از دانش‌آموزان که علاوه بر کتاب‌های درسی از کتاب‌های غیر درسی هم مطالعه دارند، ضروری است.

با توجه به این هنجارگریزی، زبان‌شناسان کلمات و واژگان زبانی را به چهار دسته تقسیم می‌کنند:

۱- متروک یا مهجور، مانند: **آزفنداک** (رنگین کمان)، **قاش** (زین اسب)، **سوگند** (گوگرد)

۲- کلماتی که در طول زمان دچار تحوّل و دگرگونی معنایی شده‌اند، مانند: **کثیف** که امروزه به معنی ناپاک به کار می‌رود، اما در قدیم به معنای کدر بود. یا کلمه **شوخ** که امروزه به معنی بذله‌گو است، ولی در قدیم به معنای چرک بود.

۳- کلماتی که علاوه بر معنای قدیم، معنی جدید نیز یافته‌اند، مانند: سپر، یخچال، رکاب، تیغ، دکان، جامه.

۴- کلماتی که امروزه هم معنای قدیمی خود را دارند: گریه، خنده، کتاب، پوشش

۶) هنجارگریزی معنایی:

این گونه از هنجارگریزی، مرز بین نظم و شعر را مشخص می‌سازد و منظور از آن برخورداری سخن از آرایه‌های معنوی، بدیع و بیان است. تفاوت یک سخن ادبی با کلام رسمی استفاده از عنصر خیال در سخن ادبی است؛ هرگاه شاعر در سخن خود از چهار ستون اصلی بیان (مجاز، تشبیه، استعاره و کنایه) و یا از انواع بدیع معنوی (تشخیص، حس آمیزی، تناقض، تناسب، ایهام، اسلوب معادله، حسن تعلیل و ...) استفاده کند، معنی مستقیم سخن را تغییر داده و راه فهم مطلب را دگرگون کرده است. به این شیوه از سخن هنجارگریزی معنایی می‌گویند. در حالی که نظم، تنها آهنگین کردن کلام است بدون استفاده از عنصر خیال.

به این بیت از فردوسی که عاری از هر خیالی است نظم یا سخن منظوم می‌گویند:

« به نام خداوند جان و خرد   کزین برتر اندیشه برنگذرد »

اما به این بیت از حافظ که عنصر خیال موجب استفاده از استعاره، تناسب و ... شده است، شعر می‌گویند:

«سرو چمان من چرا میل چمن نمی‌کند   همدم گل نمی‌شود، یاد سمن نمی‌کند»

فعالیت: با توجه به انواع هنجارگریزی گفته شده، یکی از درس‌های فارسی ششم ابتدایی را تحلیل و بررسی کنید.

سالم و شاداب باشید. زهرا صابری‌نیا